

ИДИОМАТИК ҚЎШМА СЎЗЛАРДА КОНЦЕПТУАЛ ДЕРИВАЦИЯ

Юлдашев Акмал Гуламжанович,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

катта илмий ходим-изланувчиси

Калим сўзлар: концептуал деривация, идиоматик қўшма сўз, когнитив майдон, концептуал метафора, майдон-манба, мақсаднишон.

Тил ва тафаккур муносабатлари масаласининг фалсафа, тилшунослик ва психология фанлари доирасида батафсил муҳокама қилиниши когнитив тилшунослик тараққиёти учун мустақкам замин яратди. Когнитив тилшунослик мажмуавий тадқиқот соҳаси бўлиб, у тилшунослик ва психологиядан ташқари сунъий интеллект назарияси, психоллингвистика, нейролингвистика каби фанлар соҳаларига оид илмий ёндашувларни ҳам умумлаштиради.

Когнитив тилшуносликда лисоний интерпретация муаммоси ҳам муҳим ўрин тутди. Н.Н. Болдиревнинг фикрича, лисоний интерпретация идрок фаоллиги сифатида ўзаро боғлиқ *статик* ва *динамик* белгиси билан характерланади. Статик аспект ўз натижалари билан биргаликда когнитив тузилмалар, яъни оламнинг лисоний концептуаллашуви ва категориялаштирилиши натижаси – концепт ва категориялар тизими сифатида тавсифланади. Лисоний идрок фаоллигининг динамик аспекти эса айнан концептуаллашув ва категориялашув жараёнида иштирок этувчи лисоний шакллар орқали намоён бўлади [1; 7]. Шунингдек, олим олам ва билимнинг тилдаги интерпретацияни бирламчи ва иккиламчи интерпретацияга бўлади. Бирламчи интерпретация инсоннинг олам тузилишида фаол ва аниқ бир мақсаддаги харакатини ва у билан бўлган ўзаро харакат схемасини англатади. Бу жараёнда инсон оламни идрок этишда борликдаги нарса ва ҳодисаларни маълум бир қолипга, яъни категорияларга жойлаштиради. Бу жараёнда тизимли концептуал майдон шаклланади. Масалан, ТАБИАТ, ИНСОН,

ЖАМОА, АРТЕФАКТ, ҲОДИСА каби концептуал – мавзуй майдонлар. Иккиламчи интерпретация объекти эса юқорида айтиб ўтилган ҳолат натижаси ўлароқ, олам ҳақидаги билим, объект ва ҳодисалардир. Унинг натижаси оламнинг объект ва ҳодисаси ҳақида янги билим демакдир [1; 8-9].

Оламнинг иккиламчи идрокини Р.Жекендофф “дастурланган, режаланган олам” (projected world), “синалган олам” (experienced world) деб номлайди [3; 28]. Ж. Фокенъе эса “билимнинг қайта тизимлаштирилган қолипи” деб атайди (available prestructured background schemas).

Инсоннинг оламни идрок этиши жараёнида воқеликнинг қайта англаниши натижасида индивиднинг концептосферасида янги мураккаб когнитив жараёнлар амалга ошади. Бу жараёнлар сўз ясаиш тизимида деривация мақомига эга бўлади. Маълумки, тилшуносликнинг структурал-функционал босқичида *деривация* – аффиксал сўз ясаиши [4; 34] мавжуд тил бирликлари негизида янги тил бирликларининг ҳосил бўлиш жараёни бўлиб, ўзакнинг аффикслар ёки сўз қўшиш орқали кенгайишидир [5; 129] деган таърифлар асосида бир қанча илмий тадқиқотлар олиб борилди.

Когнитив тилшунослик соҳасида эса *деривация* – *концептуал* мақомини олди. Концептуал деривация аниқ концептлар ўртасида алоқа мавжуд эканлигини назарда тутган ҳолда асосий концепт ва унинг асосида пайдо бўлган концептларнинг ўзаро таъсирини таъминлайди. Концептуал деривация ясама сўзларда ўз аксини топади. Концептуал

деривация назариясига асос солган Е.С.Кубрякованинг фикрича, инсон билимларининг ўзаро боғланиши маълум бир сўз ясашиш конструкциялари, сўз ясаш моделлари, механизмлари ва унинг семантикасига асосланади.

Л.В.Бабинанинг фикрига кўра, концептуал деривация когнитив жараёни акс эттиради, инсон концептуал тизимида шаклланиб бўлган билим асосида янги концептуал билим ҳосил бўлади [6; 132]. Кўринадики, тилда ҳосил бўладиган ҳар қандай ҳосила маъно ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки тил соҳиби оламни идрок этиш жараёнида эгаллаган билимига асосланган ва қиёслаган ҳолда амалга оширади.

Инсон сўз ясаш жараёнида тил бирликларини маъноси ва шаклида тайёр ҳолдагидек кўлламайди [1; 5], Е.С.Кубрякова таъбири билан айтганда, “инсон тайёр лисоний либосга тафаккурни кийгизиш кўймайди” [7; 14], аксинча, ўз фикрини шакллантириб, унга мос келадиган тил бирликларини танлайди ва унинг ижросини ҳар бир аниқ нутқ фаолияти жараёнида таъминлайди.

Аниқроқ айтадиган бўлсак, инсон оламни идрок этар экан, албатта, бу жараёнда эгалланаётган билимни унгина бўлган билимлар билан ўзаро қиёслайди. Қиёс асосида онгда янги концепт шаклланади. Бундай ҳолат, айниқса, идиоматик қўшма сўзларда яққол ўз аксини топади. Идиоматик қўшма сўзларни тузилишига кўра икки ва ундан ортиқ асосларнинг бирикувидан ҳосил бўлган, семантик жиҳатдан маъноси компонентлари маъносидан келиб чиқмайдиган мураккаб тузилишли лексик бирликлар деб талқин қиламиз. Иккиламчи лисоний интерпретация ҳам идиоматикликнинг маҳсули ҳисобланади.

Ш.Сафаровнинг қайд этишича, билим олиш ва уни хотирада сақлаш ҳамда амалда қўллаш, узатиш манбаи ва уни шакллантирадиган восита – тил тизими когнитив таҳлил объектидир [8;10-16].

Когнитив тилшуносликда концептнинг ўрни алоҳида эканлиги олимлар томонидан кўп бор таъкидланган. Жумладан, Е.С.Кубрякова концептнинг онгимиз ва руҳий имкониятларимиз ҳамда инсон билими, тажрибасини акс эттирувчи тафаккур бирлиги эканлиги ҳақида фикр юритади. Унинг фикрича, концептуал тизим фикр юритиш ҳамда инсон психикасида воқелик қиёфасини акс эттирувчи тузилмадир, хотира ментал лексиконнинг фаол мазмун бирлиги, миянинг концептуал тизими, бутун олам манзараси инсон руҳида акс этади [9; 90].

Мазкур мақолада биз К.С.Кубрякова [9; 90] томонидан концептга берилган “концепт – бу инсон тафаккурининг тез ҳаракатчан (оператив) бирлиги ёки тизимли билим кванти” таърифига таянамиз. Негаки концепт инсоннинг ташқи оламни идрок этишида фаол ҳаракатланиб, унинг онгида ментал равишда намоён бўладиган бирликдир. Бу жиҳатдан, тил бирликлари, жумладан, идиоматик қўшма сўзларнинг концептуал-деривацион таҳлил қилиниши ҳар жиҳатдан лозим ва мақсадга мувофиқ. Шу ўринда А.Абдуазизовнинг “...сўзларни турли гуруҳларга ажратиш, маъноларини “семантик майдон”ларда таҳлил қилиш ва ўз навбатида уларни алоҳида концептлар сифатида қараш лозим” [10; 25] деган фикри ўринлидир. Ҳозирда сўз ясашишига когнитив ёндашув масаласига бағишланган илмий тадқиқот ишлари оз. Бу муаммонинг тўлақонли тадқиқ этилиши тил ҳодисалари ортида яширинган когнитив механизмлар моҳиятини чуқурроқ очиш беришга яқиндан ёрдам беради.

Инсон тўпланган ва тафаккурида категориялар ва субкатегорияларга бирлаштирилган билимлари ҳисобига оламни қайта англайди. Бу жараёнда тилда идиоматик қўшма сўзлар ҳам пайдо бўлади. Идиоматик қўшма сўзлар ҳосил бўлишида концептуал метафоранинг ўрни алоҳида ҳисобланади. Ж.Лакофф ва М.Жонсон метафорик ҳосила маънонинг

пайдо бўлишида когнитив тилшунослик нуқтаи назаридан иккита когнитив майдон, яъни “манба майдони” (source domain) ҳамда “мақсад майдони” (target domain) иштирок этишини кўрсатишади [11; 266]. Мисол тариқасида куйдаги идиоматик кўшма сўзларни концептуал-деривация ҳолида концептуал метафора орқали ҳосил бўлганлигини кўриб чиқамиз.

ҲАЙВОН + АРТЕФАКТ ← ЎСИМЛИК

манба майдони мақсад майдони

Ўзбек тилидаги *туяқалпоқ* идиоматик кўшма сўзи “чўл ва адирларда ўсадиган паст бўйли сершоҳ бута”ни англатади. Ушбу Идиоматик кўшма сўзнинг *туя* компоненти “бир ёки икки ўрқачли, жуфт туёқли, асосан, юк ташиш учун хизмат қиладиган, сувсизликка чидамли сутэмизувчи иш ҳайвони”ни англатади [ЎТИЛ IV, 2008: 222]. Идиоматик кўшма сўзнинг ясалишида бу лексеманинг *сувсизликка чидамли ҳайвон* семаси муҳим ўрин тутади. *Туя* компоненти ҲАЙВОН концептининг когнитив майдонига мансуб. ҲАЙВОН концепти кўшма сўз ясалишида манба майдони вазифасини бажаради, шу билан бирга, иккинчи компонент билан проекциялашади.

Идиоматик кўшма сўзнинг *қалпоқ* компоненти “нарсалар устини қоплаб, беркитиб турадиган соябон ёки қопқоқ” луғавий маъносига эга [ЎТИЛ IV, 2008: 229]. Лексеманинг *беркитиб турадиган соябон* семаси идиоматик кўшма сўз ясалишида қатнашади. *Қалпоқ* лексемаси КИЙИМ концепти когнитив майдонига мансуб. Идиоматик кўшма сўз компонентларининг ҲАЙВОН ва КИЙИМ когнитив майдонлари ўртасида блендинг юзага келади. Кейинги босқичда ҲАЙВОН ва КИЙИМ манба майдони билан ЎСИМЛИК мақсад майдони ўртасидаги ўхшашлик аниқланади. *Ўхшашлик туяқалпоқ* ўсимлигининг чўл ва адирларда ўсиши ҳамда туянинг сувсизликка чидамлилиги ва саҳрода яшашида кузатилади, Шунингдек, сўз ясалишида ўсимлик гулларининг *қалпоқ* тузилишида

эканлиги ҳамда соябон вазифасини бажара олиши белгиси ҳам инобатга олинган.

МАКОН + ҲАЙВОН ← ИНСОН

манба майдони мақсад майдони

Инглиз тили Америка вариантыдаги *hellcat* идиоматик кўшма сўзи (“spiteful, violent woman”) (*hell – дўзах, cat – мушук*) [ABBYU Lingvo x5] ўзбек тилида *жодугар, иссиқ-совуқчи* маъноларига эга. Мазкур кўшма сўзнинг ясалишида МАКОН концептининг когнитив майдонига мансуб *hell* (“in some religious, the place believed to be the home of DEVILS and where bad people go after death”) [OALD 2010: 725] лексемасининг *home of DEVILS* (шайтонлар уйи) семаси асосий ўринга чиқади. Ушбу идиоматик кўшма сўзнинг ясалишида ҲАЙВОН концептининг когнитив майдонига мансуб *cat* лексемасининг (“a small animal with soft fur that people often keep as pet”) [OALD 2010: 227] *sof t fur* (сирли ва юмшоқ жунли) семаси ҳам фаоллашади.

Мисоллар таҳлилидан маълум бўладики, метафорик маъно кўчиши ёрдамида ҳосил қилинувчи идиоматик кўшма сўзларнинг маънолари унинг компонентлари билан боғлиқ концепт майдони ҳамда “концептуал метафора” деб номланувчи когнитив механизм асосида шаклланади.

Инсон тафаккурида мавжуд билимлардан фойдаланишга қаратилган когнитив механизмлар фаолияти амалга ошади. Когнитив механизмлар фаолияти инсонда муайян когнитив кўникмаларни шакллантиради.

Идиоматик кўшма сўзларнинг юзага келишида андозавий кўшма сўз ясалиши қоидаларидан четга чиқиш билан бирга, бу жараёнда воқелик онгда когнитив механизмлар асосида қайта идрок этилади. Бошқача айтганда, Идиоматик кўшма сўзларнинг ясалишида инсон бир қатор когнитив жараёнларни босиб ўтади, у тилнинг луғат бойлигидаги мавжуд сўзлардан фойдаланган ҳолда дунёни қайта англайди.

Идиоматик қўшма сўзларни ясашда инсон олам ҳақидаги билимларига таянади. Бу жараёнда оламни категориялаштириш, концептуаллаштириш ва, албатта, уларни акс эттирувчи когнитив механизмларнинг аҳамияти катта.

Идиоматик қўшма сўзнинг маъносини белгилашда фақат ифода плани билан кифояланиб бўлмайди, бу жараёнда қўшимча билим ҳам инобатга олиниши керак. Идиоматик қўшма сўзларнинг ясалишида, албатта, энциклопедик билим муҳим ўрин тутди. Шу билан бирга, идиоматик қўшма сўзларнинг концептуал

тузилишини белгилашда инсоннинг баҳоловчи билимига ҳам таянилади.

Тил соҳиби оламни идрок этишида эгалланган билими асосида муайян когнитив моделлар орқали борликдаги предмет ва ҳодисаларга ном беради.

Муайян концептуал майдондан ўрин олган субкатегориялашган концептларнинг фаоллашуви натижасида инсоннинг воқелик ҳақидаги ментал тасаввурини акс эттирадиган образлар, тушунчалар, тасаввурлар шаклидаги вербал ифодага эга тафаккур бирлиги ҳосил бўлади.

Адабиётлар:

1. Болдырев Н.Н. Антропоцентрическая сущность языка в его функциях, единицах и категориях // Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов, 2015. – № 1. – С. 5-12.
2. Болдырев Н.Н. Категориальная система языка / Категоризация мира в языке / Когнитивные исследования языка X – Москва-Тамбов, 2012. 17-101 с.
3. Jackendoff R. Semantics and Cognition. – Cambridge, Mass: The MIT Press, 1991. – 322 p.
4. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изохли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 165 б.
5. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – Я41 – Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
6. Бабина Л.В. Концептуальные основы словообразования / Концептуализация мира в языке / Когнитивные исследования языка IV – Москва-Тамбов, 2009. – 128-149 с.
7. Кубрякова Е.С. Язык и знание. (на пути знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения, роль языка в познании мира). – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560с.
8. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 92 б.
9. Кубрякова Е.С., Демьянов В.З. Панкрац Ю.Г. Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – Москва: Филологический ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1997. – 245 с.
10. Абдуазизов А. Тилшунослигимиз истиқболлари // Филология масалалари. – Тошкент, 2011. – №3. – Б. 22-25.
11. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We live by. 2-nd edition – The University of Chicago Press, 2003 – 256p.
12. Ўзбек тилининг изохли луғати. 4 – жилт. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. – 608 б.
13. Oxford Advanced Learner`s Dictionary. Eighth edition. – Uk / India. Oxford University Press, 2010. – 1796 p.

Юлдашев А. Концептуальная деривация в идиоматических сложных словах. В статье речь идет о концептуальной деривации в сфере идиоматических сложных слов. В связи с тем, что теория концептуальной деривации является сравнительно новым направлением в когнитивной лингвистике, автор кратко описывает основные понятия и процедуру определения концептуальной деривации в языке.

Yuldashev A. Conceptual derivation of idiomatic compound words. The article deals with the problem of conceptual derivation in the sphere of idiomatic compound words. As the theory of conceptual derivation is comparatively new problem in cognitive linguistic, the author paid a certain attention to the basic notions and trends of determining conceptual derivation.